

The Role of the Turks in the Army of Mu'izz al-Dawla and Izz al-Dawla During the Buyid Period

Fereshteh Salehi Rezveh¹
Feyzollah Boushasb Goosheh²
Naser Jadidi³

Abstract

This study conducts a comparative analysis of the relationship between the financial system and economic development in Safavid Iran (907–1145 AH) and Mughal India (932–1274 AH), with an emphasis on institutional and functional dimensions. Employing a historical-analytical method and an institutional approach, and drawing on primary sources and authoritative scholarship, the study reconstructs the financial structures, revenue centralization methods, oversight mechanisms, and composition of revenue sources in both states.

Both governments moved toward increasing fiscal centralization and improved administrative efficiency; however, differences in administrative organization, land tenure systems, mechanisms for revenue assessment and registration, and the role of the fiscal bureaucracy led to distinct patterns of resource mobilization and economic outcomes. In Mughal India, the expanded organization of revenue assessment and registration—along with a more coherent connection between financial administration and the land tenure system—enhanced revenue predictability; by contrast, periodic reforms and intermittent centralization played a more decisive role in Safavid Iran. In pre-modern states, the financial system is a crucial component of governance capacity and a significant factor influencing paths of economic development.

The comparative institutional-functional framework presented in this study demonstrates that differences in financial and administrative institutions—even between two contemporary powers—yielded divergent economic outcomes, and that explaining economic development is impossible without considering the institutional structure of the financial system.

Keywords: Fiscal System, Safavid State, Mughal Empire, Institutional Analysis, Fiscal Bureaucracy

1- PhD student, Department of History, Najafabad Branch, Islamic Azad University, Najafabad, Iran. Email: f.salehi2070@iau.ac.ir

2- Associate Professor, Department of History, Najafabad Branch, Islamic Azad University, Najafabad, Iran (Corresponding author). Email: f-boushasb@iaun.ac.ir

3- Associate Professor, Department of History, Najafabad Branch, Islamic Azad University, Najafabad, Iran. Email: naserjadidi@iau.ac.ir

Date received: 26.02.2026, Date of accepted: 09.06.2026

Abstract

Fiscal systems in pre-modern states were a central component of governing capacity and played a significant role in shaping patterns of economic development. The quality of financial institutions, revenue mobilization mechanisms, registration and supervisory procedures, and the degree of revenue centralization determined the state's ability to fund administrative, military, and infrastructural expenditures. In the historiography of early modern Asia, Safavid Iran (907–1145 AH) and Mughal India (932–1274 AH) emerge as two major contemporary empires, each with extensive bureaucratic structures, diverse revenue sources, and significant economic territories. Despite their shared pursuit of central authority and fiscal order, differences in administrative structures, land-revenue systems, assessment mechanisms, and the organization of the fiscal bureaucracy led to divergent fiscal models. Existing literature has predominantly examined these empires separately through descriptive or traditional historiographical approaches. Studies on Safavid Iran have largely focused on episodic reforms, the role of *tiyul* (land assignments) and *khassa* (crown lands), and efforts to centralize revenues. Conversely, research on Mughal India, drawing on rich administrative texts such as the *Ain-i-Akbari* and *Akbarnama*, has offered detailed analyses of its revenue assessment and registration systems. However, a comparative institutional and functional analysis of these two contemporary fiscal systems remains a significant gap in the literature.

The central research question is: How did differences in the institutional organization of fiscal systems and mechanisms of resource mobilization affect the financial efficiency and economic capacity of the two states?

Method

To address this question, rather than relying solely on macro-historical sociology frameworks, this study develops an analytical framework inspired by “Principal-Agent” theory and Giddens’s “Structuration Theory,” and treats fiscal bureaucrats as agents operating within institutional rules. The analytical indicators include the degree of revenue centralization, the structure of the fiscal bureaucracy, revenue assessment and recording mechanisms, land tenure organization, and the diversification of financial resources. The research employs a historical-analytical and comparative methodology, using primary historical sources and authoritative modern studies. The unit of analysis is the “financial institution” and the “mechanism of resource mobilization and supervision,” moving beyond mere descriptions of revenue figures.

Findings

The findings show that although both states moved toward fiscal centralization and bureaucratic strengthening, their institutional trajectories and executive tools differed significantly. In Safavid Iran, fiscal reforms were largely episodic and took the form of centralizing interventions, especially during the reign of Shah Abbas I. The broad expansion of *tiyul* created intermediary layers in revenue transfer, which dispersed income and opened a gap between potential and actual state revenue. By contrast, the expansion of *khassa* (crown lands) and the restriction of *tiyul* increased the share of direct state revenues, allowing for better expenditure planning and reducing reliance on unpredictable sources such as war booties. This constitutes an institutional intervention to improve fiscal efficiency,

though its continuity varied across periods. In addition, the consolidation of customs duties and the strengthening of trade route security diversified state income and lowered transaction costs for merchants.

In Mughal India, beginning with the reign of Akbar, a relatively systematic and continuous framework for revenue assessment and registration emerged. Land classification, yield evaluation, and tax share regulation were carried out within a highly cohesive system. Mughal administrative texts attest to the existence of regular, systematic revenue records and a specialized fiscal bureaucracy that was more developed than many of its contemporaries. Functionally, the discipline of assessment and registration in the Mughal system facilitated more stable revenue estimation and resource allocation, significantly reducing income uncertainty. In contrast, in the Safavid structure, financial stability relied more heavily on periodic reformist policies and changes in revenue ownership rather than on an institutionalized, continuous assessment system. Regarding revenue diversification, both states utilized agrarian and commercial incomes, but the role of commerce and customs duties was more pronounced in the Mughal fiscal structure due to India's deep integration into regional and global trade networks. In Safavid Iran, structural reforms in land ownership played a more prominent role in altering fiscal capacity.

The primary limitation of this study is its exclusive focus on the institutional and functional dimensions of the fiscal system, avoiding purely political or military comparisons, which restricts the generalizability of the findings to this specific framework. Future research could extend this comparative framework to other contemporary empires, such as the Ottoman Empire, and incorporate broader political and social variables into the analysis.

Conclusion

The institutional structure of the fiscal system played a decisive role in shaping the economic capacity of pre-modern states. Fiscal efficiency could be achieved through different institutional pathways: the path of centralizing reforms, structural ownership changes, and revenue reclamation in the Safavid model, and the assessment-oriented, registration-driven, bureaucratic path in the Mughal model. Both pathways, when reinforcing institutional cohesion, increased the state's economic capacity; however, the level of revenue stability and financial predictability differed between them. The Mughal model offered higher predictability through systematic data recording, whereas the Safavid model's stability was contingent on sustained political will for centralization. The main contribution of this study is the provision of a comparative institutional-functional framework for analyzing the relationship between fiscal systems and economic development in two major contemporary empires. This framework demonstrates that, to explain the economic performance of pre-modern states, scholars must move beyond describing revenue sources and focus on the quality of financial institutions, registration mechanisms, and patterns of revenue centralization. Such an approach can serve as a foundation for expanding comparative studies in the financial and institutional history of the Islamic world and early modern Asia.

Bibliography

- Ebn Aṭīr, 'Ezz al-Dīn Abī al-Ḥasan 'Alī, 1987, *Tārīk al-Kāmel*, Beirut, Lebanon, Dār al-Ketāb al-'Elmīya, translated by Abu'l-Qāsem Ḥālat and 'Abbās ḵalīlī, Volume 8, Tehran, 'Elmī Publishing.
- Ebn Esfandīyār, Bahā' al-Dīn Moḥammad b. Ḥasan, 2007, *Tārīk-e Ṭabarestān*, edited by 'Abbās Eqbāl and Moḥammad Ramezānī, Tehran, Ṭabarestān.
- Ebn jowzī, Abu'l-Faraj 'Abd al-Raḥmān b. 'Alī b. Moḥammad, 1979, *al-Montażam fī Tārīk al-Molūk wa'l-Omam*, Volume 7, Hyderabad Deccan.
- Ebn ḵaldūn, 'Abd al-Raḥmān b. Moḥammad, 1985, *al-'Ebar*, translated by 'Abd al-Moḥammad Āyatī, Volume 2, Tehran, Moṭāla'āt wa Taḥqīqāt-e Farhangī.
- Ebn ḵallekān, Aḥmad b. Moḥammad, 2002, *Wafayāt al-A'yān*, translated by Aḥmad Sanjārī, Urmia University Press.
- Ebn Ṭeqteqī, Moḥammad b. 'Alī, 1971, *Tārīk-e Faḵrī, Ādāb-e Salāṭīn wa Dowal-e Eslāmī*, translated by Waḥīd Golpāyegānī, Tehran.
- Ebn Kaṭīr, Abu'l-Fedā', 1993, *al-Bedāya wa'l-Nehāya*, Beirut, Dār al-Eḥyā'.
- Ebn Meskawayh, Abū 'Alī Aḥmad b. Moḥammad, 1997, *Tajāreb al-Omam*, translated by 'Alī Naqī Monzavī, Volume 6, Tehran, Tūs Publishing, First Edition.
- As'adī Gorgānī, Faḵr al-Dīn, 1958, *Vīs o Rāmīn*, edited by Moḥammad ja'far Maḥjūb, Tehran, Bongāh-e Našr-e Andīša.
- Eṣṭaḵrī, Abū Eshāq Ebrāhīm, 1989, *Masālek al-Mamālek*, edited by Īraj Afšār, Tehran, 'Elmī wa Farhangī Publishing.
- Bosworth, Clifford Edmund, 1977, *Tārīk-e Ġaznavīyān*, translated by Ḥasan Anūša, Volume 1, Tehran, Amīr Kabīr.
- Parvīz, 'Abbās, 1936, *Az Ṭāherīyān tā Moḡol*, Volume 1, Tehran, Šerkat-e Maṭbū'āt.
- Parvīz, 'Abbās, 1957, *Tārīk-e Dayālema wa Ġaznavīyān*, Mo'assesa-ye Maṭbū'ātī-e 'Alī Akbarī, Tehran.
- Pīrnīyā, Ḥasan, 1991, *Īrān-e Bāstān*, Tehran, Donyā-ye Ketāb.
- Torkamanī Āḍar, Parvīn, 2011, *Daylamīyān dar Gostara-ye Tārīk-e Īrān*, Tehran, Samt Publishing.
- Ṭa'ālebī, 'Abd al-Malek b. Moḥammad, 1983, *Yatīmat al-Dahr fī Maḥāsen Ahl al-'Aṣr*, Dār al-Ketāb al-'Elmīya, Beirut, Lebanon.
- Hitti, Philip, 1984, *Šarq-e Nazdīk dar Tārīk*, translated by Qamar Āryān, Tehran.
- Ḥamawī, Yāqūt, 1995, *Mo'jam al-Boldān*, Volume 1, Dār Šāder Publishing, Beirut.
- ḵal'atbarī, Allāhyār, 2003, *Kārkard wa Naqš-e Sīyāsī wa Eḵtemā'i-e Qelā' dar Tārīk-e Mīyāna-ye Īrān*, Tehran, Shahid Beheshti University Publishing.
- Ḍahabī, Šams al-Dīn Moḥammad b. Aḥmad, 1989, *Tārīk al-Eslām*, edited by 'Omar 'Abd al-Salām Tadmōrī, Volume 26, Beirut, Lebanon.
- Zarrīnkūb, 'Abd al-Ḥosayn, 2010, *Tārīk-e Mardom-e Īrān az Pāyān-e Sāsānīyān tā Pāyān-e Āl-e Būya*, Amīr Kabīr Publishing.

- Šūštārī, Qāzī Nūr Allāh, 1975, *Maǧāles al-Mo'menīn*, Volume 2, Tehran, Ketābfourūšī-e Eslāmīya.
- Faqīhī, 'Alī Ašgar, 1986, *Āl-e Būya wa Owzā'-e Zamān-e Īšān*, Šabā Publishing.
- Qāzī Abū 'Alī Tanūḳī, Moḥsen, 1966, *Nešwār al-Moḥāzara*, edited by 'Abbūd Šālčī, Beirut.
- Qommī, Ḥasan b. Moḥammad Ḥasan, 1982, *Tārīḳ-e Qom*, translated by Ḥasan b. 'Alī Qommī, edited by ǧalāl al-Dīn Tehrānī, Tehran, Ṭūs.
- Cahen, Claude, 2005, *Būyehīyān*, translated by Ya'qūb Āžand, Tehran, Mowlā Publishing.
- Kabir, Mafizullah, 1983, *Māhīgīrān-e Tāǧdār*, translated by Mahdī Afšār, Tehran, Zarrīn Publishing.
- Kraemer, Joel, 1996, *Ehyā-ye Farhangī dar 'Ahd-e Āl-e Būya*, translated by Moḥammad Sa'īd Ḥanā'ī, Tehran, Markaz-e Našr-e Dānešgāhī.
- Moǧmal al-Tawārīḳ wa'l-Qešaš, 1939, edited by Malek al-Šo'arā Bahār, assisted by Moḥammad Ramežānī, Tehran, Kalāla-ye kavar.
- Mostowfī Qazvīnī, Ḥamīd al-Dīn b. Abī Bakr, 1983, *Tārīḳ-e Gozīda*, edited by 'Abd al-Ḥosayn Navā'ī, Tehran, Amīr Kabīr.
- Minorsky, Vladimir, 1967, *Farmānравā'ī wa Qalamrow-e Daylamīyān*, translated by ǧahāngīr Qā'em-Maqāmī, Tehran, Barrasīhā-ye Tārīḳī.
- Mīrkānd, Moḥammad b. kāvand Šāh Balkī, 1996, *Rowzat al-Šafā*, edited and abridged by 'Abbās Zaryāb, Volume 4, Tehran, 'Elmī Publishing.
- Nezām al-Molk Ṭūsī, Abū 'Alī Ḥasan, 1985, *Sīyāsāt-nāma (Sīyar al-Molūk)*, edited by Moḥammad Qazvīnī and Mortazā Modarres Ražavī, Tehran, kārasmī Publishing.
- Hamadānī, kāja Rašīd al-Dīn Faẓl Allāh, 1983, *ǧāme' al-Tawārīḳ*, edited by Aḥmad Ātaš, Volume 1, Tehran, Donyā-ye Ketāb.

Articles

- Frye, Richard, 2002, *Tārīḳ-e Īrān az Forūpāšī-e Dowlat-e Sāsānīyān tā Āmadan-e Salǧūqīyān*, translated by Ḥasan Anūša, Volume 4, Tehran, Amīr Kabīr Publishing.
- Khorāsānī Pārīzī, Ebrāhīm; Hāšemī-Nīyā, Moḥammad Masīḥ, 2019, *Negāhī be Salṭa-ye Torkān bar Dastgāh-e Kelāfat-e 'Abbāsīyān*, *Fašlnāma-ye Miskawayh*, Volume 14, No. 49 (Summer 2019), Tehran.
- Mīrzāyī Mehrābādī, Zaynab; Vakīlī Saḥar, Moḥarrām, 2025, "Ta'tīr-e Motaqābel-e Šarāyeṭ-e Joǧrāfiyāyī va 'Awāmel-e Ensānī bar Rošd-e Eqtešādī-ye Baǧdād dar 'Ašr-e Awwal-e 'Abbāsī", *Fašlnāma-ye Miskawayh*, Volume 17, No. 4 (Serial 60), Tehran, pp. 7–22.
- Nagel, [et al.], 2017, *Maǧmū'a-ye Maqālāt-e Āl-e Būya (Owzā'-e Sīyāsī, Eǧtemā'ī, Eqtešādī, Farhangī)*, translated by 'Alī Yaḥyā'ī and Moḥammad Režā Mešbāhī, Volume 1, Tehran, Pažūhaškada-ye Tārīḳ-e Eslām.
- Tāǧik, Moḥammad; Behrūzī, Mehrnāz; Raǧabī, Maǧīdrežā, 2026, 'Adālat dar Towzī'-e Bayt al-Māl dar Dūra-ye 'Abbāsī bā Ta'kīd bar Naẓariya-ye Ebn Taymīya, *Fašlnāma-ye Miskawayh*, Volume 18, No. 5 (Serial 61), Tehran, pp. 93–114.

نقش ترکان در سپاه معزالدوله و عزالدوله در دوره آل بویه^۱

فرشته صالحی رزوه^۲

فیض الله بوشاسب گوشه^۳

ناصر جدیدی^۴

چکیده

سلاطین آل بویه از سال ۳۲۱ تا ۴۵۴ هـ-ق بر مناطق وسیعی از ایران و عراق حکمرانی کردند؛ این خاندان از زمان تأسیس تا پایان اقتدار، اقدامات زیادی انجام داد. یکی از مقتدرترین این افراد، احمد دیلمی ملقب به معزالدوله از حاکمان برجسته شیعی آل بویه است. سؤال محوری پژوهش حاضر این است که نقش ترکان در سپاه معزالدوله و عزالدوله در دوران آل بویه چه بوده است؟ فرضیه مطرح شده این است که حضور گسترده ترکان در سپاه آل بویه، علاوه بر تقویت توان نظامی این حکومت، موجب افزایش نفوذ آنان در عرصه سیاسی شد و در برخی مقاطع بر روند تصمیم‌گیری‌ها و تحولات داخلی دولت بویهی تأثیر گذاشت. هدف پژوهش بررسی جایگاه ترکان در ساختار نظامی آل بویه و تحلیل نقش و میزان تأثیر آنان بر تحولات سیاسی و نظامی این حکومت در دوره معزالدوله و عزالدوله است. این پژوهش به روش تحقیق تاریخی و تدوین آن به شیوه توصیفی-تحلیلی انجام شده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که اگرچه با گسترش قلمرو بویه‌یان، ترکیب سپاه شامل دیلمیان، کردها، ترکان، اعراب و لرها شد، دیلمیان همچنان برتری داشتند. به دلیل ناسازگاری دیلمیان و شورش‌های مکرر آنها، امرایی چون معزالدوله به تدریج به ترکان نزدیک شدند و امتیازات مالی و مناصب بیشتری به آنها عطا کردند. عوامل دیگری از جمله ضعف خلافت عباسی، نیاز امیران آل بویه به نیروهای جنگ‌آزموده ترک، سیاست ایجاد توازن میان نیروهای دیلمی و ترک، اختلافات داخلی دیلمیان و بحران‌های سیاسی دربار نیز باعث قدرت‌گیری ترکان نظامی شد. در اواخر دوره آل بویه، کم‌رنگ شدن نفوذ نیروی دیلمی و تکیه بیش از حد بر ترکان، به تضعیف ساختار نظامی و بی‌ثباتی سیاسی منجر شد.

واژه‌های کلیدی: آل بویه، سپاه، ترکان، ساختار نظامی، معزالدوله، عزالدوله

۱- صالحی رزوه، فرشته؛ بوشاسب گوشه، فیض‌الله؛ جدیدی، ناصر (۱۴۰۵)، نقش ترکان در سپاه معزالدوله و عزالدوله در دوره آل بویه، فصلنامه مسکویه، دوره نوزدهم، شماره دوم (پیاپی ۶۲)، تهران: ص ۲۱-۴۴.

۲- دانشجوی دکتری گروه تاریخ، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران. پست الکترونیک: f.salehi2070@iaua.ac.ir

۳- دانشیار گروه تاریخ، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران. (نویسنده مسئول)، پست الکترونیک: f-boushasb@iaua.ac.ir

۴- دانشیار گروه تاریخ، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران. پست الکترونیک: naserjadidi@iaua.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۲/۰۷، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۳/۱۹

مقدمه

سلسله آل بویه (۳۲۱-۴۵۴ ه.ق / ۹۳۴-۱۰۶۲ م)، از جمله خاندان‌های حکومت‌گر ایران، در قرون چهارم و پنجم با بهره‌گیری از مقتضیات زمانه و توانمندی‌های خویش توانست برتری خود را به‌عنوان نخستین سلسله قدرتمند شیعه در ایران به منصه ظهور برساند و نویدبخش سیادت شیعیان و اقتدار ایرانیان باشد. دوره زمامداری حاکمان آل بویه از نظر سیاسی و اجتماعی از برجسته‌ترین ادوار تاریخ تمدن اسلامی به شمار می‌رود. حکام این سلسله با فتح بغداد در سال ۳۳۴ ه.ق/ ۹۴۵ م توانستند خلیفه عباسی را دست‌نشانده خویش سازند و در همین دوره بود که قدرت یک حکومت ایرانی به اوج خود رسید.

این حکومت به عنوان یکی از برجسته‌ترین قدرت‌های شیعی در تاریخ اسلام، نقشی محوری در تحولات سیاسی، نظامی و فرهنگی قرن چهارم هجری ایفا کرد. این سلسله که با تکیه بر نیروهای دیلمی از مناطق شمالی ایران قدرت گرفت، به سرعت قلمرو خود را از عراق تا فارس و از خوزستان تا دریای کاسپین گسترش داد. در این میان، ساختار نظامی آل بویه که ترکیبی از نیروهای دیلمی، ترک و دیگر گروه‌های قومی بود، ستون فقرات موفقیت‌های این سلسله را تشکیل می‌داد. ترکان به‌عنوان غلامان نظامی و جنگجویان حرفه‌ای سنی‌مذهب، با مهارت‌های برجسته در سوارکاری، تیراندازی، و جنگ‌های سریع، نقش حیاتی در کنار دیلمیان شیعی ایفا کردند. این گروه نه تنها در تشکیل و تقویت ارتش بویه‌ها مشارکت داشتند، بلکه در سرکوب شورش‌های محلی، حفظ نظم داخلی و اجرای سیاست‌های امرای بویه به صورت مداوم، تأثیرگذار بودند. با این حال، تفاوت‌های قومی و مذهبی میان ترکان و دیلمیان، به‌ویژه در بغداد، گاه به تنش‌هایی منجر شد که ثبات سیاسی و نظامی بویه‌ها را به چالش کشید.

مطالعه نقش ترکان در سپاه آل بویه، نه تنها به درک بهتر سازمان‌دهی نظامی این سلسله کمک می‌کند، بلکه زمینه‌ای برای تحلیل تعاملات قومی، مذهبی و سیاسی در یکی از پیچیده‌ترین دوره‌های تاریخ اسلام را فراهم می‌آورد. منابع اولیه، مانند تجارب الامم ابن مسکویه و الکامل فی التاریخ ابن اثیر، اطلاعات ارزشمندی درباره مشارکت ترکان در عملیات نظامی و مدیریت آنها توسط امرای بویه ارائه می‌دهند، در حالی که مطالعات جدید، نظیر آثار زرین کوب، کاهن و باسورث، تحلیل‌های عمیقی از نقش ترکان در ساختار قدرت بویه‌ها عرضه می‌کند. این پژوهش، با تمرکز بر نقش ترکان در دوره معزالدوله و عزالدوله به بررسی چگونگی تأثیر این گروه بر موفقیت‌های نظامی و چالش‌های داخلی سلسله می‌پردازد. هدف این مقاله، روشن ساختن ابعاد نظامی، سیاسی و اجتماعی حضور ترکان در ارتش بویه‌ها و تحلیل مدیریت این نیروها توسط امرای بویه، در دوره معزالدوله و عزالدوله است. این بررسی نه تنها به فهم بهتر تاریخ آل بویه کمک می‌کند، بلکه به‌عنوان مطالعه‌ای موردی، نقش غلامان نظامی در حکومت‌های اسلامی در قرن چهارم هجری را روشن می‌سازد.

پیشینه پژوهش

بررسی ساختار نظامی آل بویه و ترکیب نیروهای سپاه این خاندان، به‌ویژه رابطه میان دیلمیان و ترکان، در پژوهش‌های تاریخی متأخر جایگاه قابل توجهی دارد. بیشتر این مطالعات بر پایه منابع کلاسیک سده چهارم و پنجم هجری، از جمله تجارب الامم ابن مسکویه، الکامل فی التاریخ ابن اثیر و دیگر آثار تاریخ‌نگاران دوره اسلامی استوار است و تلاش کرده‌اند تحولات سیاسی و نظامی آل بویه را در چارچوب کلی مناسبات قدرت در خلافت عباسی تحلیل کنند. در میان پژوهش‌های جدید، کلود کاهن در کتاب بویه‌ها به سازمان نظامی این خاندان پرداخته است. وی ضمن تأکید بر کارآمدی نظامی ترکان، به پیامدهای سیاسی حضور آنان، از جمله افزایش رقابت‌های درون‌سپاهی و تضعیف انسجام قدرت، اشاره می‌کند؛ هرچند تحلیل او بیشتر کلی است و به بررسی

جزئی تحولات دوره معزالدوله و عزالدوله نمی‌پردازد؛ پژوهش‌های مستقلی نیز همانند تاریخ دیالمه و غزنویان عباس پرویز، با تمرکز بر خاستگاه دیلمیان، زمینه‌های سیاسی و نظامی قدرت‌گیری آل‌بویه را بررسی کرده و علی‌اصغر فقیهی در کتاب آل‌بویه در خلال تحلیل تحولات دوره‌های معزالدوله و عزالدوله به ترکیب سپاه و حضور ترکان اشاره کرده است.

افزون بر این، کرمر جوئل، محقق آمریکایی، در پژوهش معروف خود به نام احیای فرهنگی در عهد آل‌بویه نیز به فرمانروایی آل‌بویه و اوضاع فرهنگی و تمدنی روزگار آنان توجه ویژه‌ای نشان داده است؛ در خصوص خاندان آل‌بویه مقاله‌های متعددی نگاشته شده، ریچارد فرای در جلد چهارم تاریخ ایران کمبریج - که مجموعه‌ای از مقالات پژوهشی با نویسندگان متعدد است - در بخش مربوط به آل‌بویه به بررسی ساختار سپاه این حکومت، بحران‌های سیاسی دوره معزالدوله و عزالدوله، ورود ترکان به ارتش و رقابت نیروهای نظامی پرداخته است. با وجود اهمیت و اعتبار علمی این اثر به عنوان یکی از منابع درجه اول در تاریخ ایران اسلامی، نقش ترکان در این دوره به صورت مستقل و متمرکز بررسی نشده است. کتاب مجموعه مقالات آل‌بویه (اوضاع سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی) از ناگل و دیگران به ترجمه علی‌یحیایی و محمدرضا مصباحی، دربردارنده مقالاتی درباره ساختار سیاسی، نظامی، اداری و مناسبات آل‌بویه با دیگر قدرت‌های هم‌عصر است. با وجود پرداختن به مسائل نظامی و سازمان سپاه، این اثر به طور مشخص و مستقل به نقش ترکان در سپاه معزالدوله و عزالدوله نپرداخته و از این منظر خلأ پژوهشی همچنان باقی است. پژوهش حاضر می‌کوشد با تمرکز بر این دو دوره، این خلأ پژوهشی را تا حدی جبران کند.

همچنین جواد ناظمی (۱۴۰۴)، در مقاله‌ای با عنوان «بررسی فراز و فرود جایگاه نظامیان در دوران آل‌بویه» به مطالعه نقش و موقعیت نظامیان ترک در ساختار نظامی و سیاسی حکومت آل‌بویه پرداخته است. این پژوهش از جهت توجه به نقش نیروهای نظامی در ساختار قدرت آل‌بویه با پژوهش حاضر مرتبط است، اما درباره نقش ترکان در سپاه معزالدوله و عزالدوله اثر مستقلی به نگارش درنیامده و تنها به برخی اقدامات آنان اشاره شده است. حامد بیرانوند (۱۳۹۴)، در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود با عنوان «سازمان سپاه و عملکرد امرای نظامی آل‌بویه به بررسی ساختار سپاه آل‌بویه»، ترکیب نیروهای نظامی و نقش امرای نظامی در تحولات این دولت پرداخته است، پژوهش حاضر به طور متمرکز به واکاوی نقش عنصر ترک در بحران‌های سیاسی دوران معزالدوله و عزالدوله و تأثیر شورش‌های آنان بر فروپاشی اقتدار آل‌بویه در عراق می‌پردازد. مریم معزی (۱۳۹۲)، در رساله دکتری خود با عنوان «تطور ساختار نظامی آل‌بویه و پیامدهای سیاسی و اجتماعی آن از آغاز تا پایان حکومت آل‌بویه در عراق» به بررسی تحول کلی ساختار نظامی دولت آل‌بویه در سراسر دوره حکومت آنان در عراق می‌پردازد و تأثیر این ساختار بر تحولات سیاسی و اجتماعی را به صورت کلی بیان می‌کند، در حالی که پژوهش حاضر بر نقش ترکان در یک دوره مشخص از حکومت آل‌بویه تمرکز دارد.

۱. خاستگاه و نسب آل‌بویه

خاندان بویه از سرزمین دیلم برخاستند. دیلم، منطقه‌ای کوهستانی در جنوب دریای خزر در گیلان امروزی است. به عبارت دقیق‌تر، دیلمان، ناحیه‌ای میان طبرستان، جبال، گیلان و دریای خزر است؛ از جانب شرق به کوه‌های «اوبست» و «پادوسبان» و کوه‌های قارون و گرگان محدود می‌شود (اصطخری، ۱۳۶۸: ۱۶۸). بویان منسوب به ابوشجاع بویه هستند که فردی ماهیگیر و تهیدست بود. مورخان پیشین، ایشان را به شاپور ذوالاکتاف، بهرام گور و یزدگرد ساسانی متصل نموده و تجدید عظمت ایران باستان را در چهره پسران ابوشجاع ماهیگیر جستجو کرده‌اند (ابن طقطقی، ۱۳۵۰، ۳۷۸).

در قرن چهارم هجری، خلفای بغداد در ضعف و سستی به سر می بردند و سرداران ترک نژاد بر آنان تسلط داشتند. در بخش های مختلف ایران نیز امیران سامانی، صفاری، علوی و آل زیار، مستقل از نفوذ و قدرت خلیفه حکومت می کردند و گاه، به تحریک خلیفه یا با هدف گسترش قلمرو فرمانروایی خود، با دیگر فرمانروایان به زدو خورد می پرداختند. در چنین اوضاعی، فرزندان ابوشجاع بویه دیلمی، یعنی علی، حسن و احمد، ابتدا در شمار یاران و فرماندهان سپاه ماکان کاکي، سردار دیلمی (میرخواند، ۱۳۷۵: ۶۱۲/۴) و سپس به خدمت مرداویش بن زیار درآمدند (ابن طقطقی، ۱۳۵۰: ۳۷۸-۳۷۹؛ همدانی، ۱۳۶۲: ۱/۳۷۲).

احمد، که از دو برادرش کوچک تر بود، در عملیات نظامی مشترکی که همراه آنان انجام داد، پس از فتح کرمان و جنوب ایران در سال ۳۳۲ هجری قمری، به عراق حمله کرد؛ اما در شهر واسط به شدت از سپاه خلیفه شکست خورد و به شوش بازگشت. معزالدوله سپاه خود را بازسازی کرد و از اهواز برای تصرف بغداد حرکت کرد. سرعت لشکرکشی او چنان زیاد و غافلگیرکننده بود که ترکان و دیلمیان حاضر در سپاه خلیفه، با شنیدن خبر این لشکرکشی، به سوی موصل گریختند (ابن اثیر، ۱۴۰۷: ۱۴۸/۸). پس از آن، احمد در روز شنبه یازدهم جمادی الآخر ۳۳۴ هجری قمری از دروازه شماسیه به بغداد وارد شد و بلافاصله نزد خلیفه رفت و با او بیعت کرد. در پی این کار، خلیفه به احمد خلعت پوشانید و او را به «معزالدوله» ملقب ساخت و دو برادر دیگرش، علی را «عمادالدوله» و حسن را «رکن الدوله» خواند؛ القاب سه برادر را نیز بر درهم ها و دینارها ضرب کرد (ابن اثیر، ۱۴۰۷: ۱۴۸/۸).

۲. معزالدوله (۳۳۴ - ۳۵۶ ه.ق)

معزالدوله احمد بن بویه در حدود سال ۳۰۳ ه.ق زاده شد و در سال ۳۵۶ ه.ق درگذشت. او به سادات علوی ارادتی خاص داشت و به آبادانی، توسعه زراعت، سدسازی و ورزش، به ویژه شتا، علاقه ای وافر داشت. برخلاف دیگر امیران آل بویه تندخو بود؛ زود از کوره در می رفت و دشنام می داد (ابن مسکویه، ۶: ۱۳۷۶/۱۷۴). علاقه معزالدوله بیشتر معطوف به جنگ و امور دولتی بود. او در دیدار به یادماندنی اش از کاخ المطیع، خلیفه عباسی، از دیدن پیکره زنی که بخشی از کاخ را می آراست متحیر شد و آرزو کرد کاش کنیزی همچون آن پیکره داشت (ابن جوزی، ۷: ۱۳۵۸/۲۱). اشتغال به جنگ و لشکرکشی فرصت چندانی برای پرداختن به امور فرهنگی برایش باقی نمی گذاشت؛ با این حال، پیش از رسیدن به حکومت بغداد نیز، در دوره فرمانروایی بر فارس، آثار متعددی از جمله سد امیر در شیراز از خود به یادگار گذاشت (حتی، ۱۳۶۳: ۳۸۴). معزالدوله در بیشتر لشکرکشی های خود فاتح بود. وزیر او ابومحمد مهلبی نام داشت (پرویز، ۱۳۳۶: ۶۷-۷۷) که وزیری خردمند و ادیب، ثنر نویسی توانا و شاعری چیردست در زبان های عربی و فارسی بود و گروهی از دانشوران و شاعران برجسته را در گرد خود جمع کرده بود (کرمر، ۱۳۷۵: ۹۶).

۳. عزالدوله (۳۵۶ - ۳۶۷ ه.ق)

بختیار، دومین امیر از سلسله آل بویه و ملقب به «عزالدوله»، فرزند و جانشین معزالدوله بود که در اهواز زاده شد (ابن خلکان، ۱/۲۶۷). او که از تبار دیلمی بود، در سال ۳۴۶ ه.ق با دختر سبکتکین حاجب، از فرماندهان برجسته سپاه پدرش، ازدواج کرد. در سال ۳۵۶ ه.ق، پس از درگذشت معزالدوله و دریافت لقب «عزالدوله» از خلیفه المطیع لله، زمام امور عراق را در دست گرفت و تا سال ۳۶۷ ه.ق، هم زمان با مرگش، بر قلمرو موروئی پدر مشتمل بر آذربایجان، جزیره (میان رودان) و خوزستان حکم راند؛ هرچند در این دوران، عمان و کرمان از قلمرو او خارج و به تصرف عضدالدوله درآمده بود. عزالدوله ذوق ادبی داشت، گاه شعر می سرود و مجالس علمی برپا می کرد (ثعالبی، ۱۹۸۳: ۴/۲). معزالدوله در واپسین لحظات عمر، ضمن وصیت به اعطای عنوان «امیرالامرای» به فرزندش، او را به اطاعت از رکن الدوله (بزرگ خاندان بویه) و عضدالدوله، مدارا با ترکان (به ویژه

فرمانده آنان سبکتکین حاجب) و همچنین بهره‌گیری از مشاوره دو کاتب خود، ابوالفضل عباس بن حسین شیرازی و ابوالفرج محمد بن عباس، فراخواند (ابن مسکویه، ۶: ۱۳۷۶/۲۸۷)

۴. ترکیب سپاه دیلمیان

سپاه بویه‌یان از وحدت و هماهنگی لازم برخوردار نبود؛ هسته مرکزی این نیرو را دیلمیان تشکیل می‌دادند که تکیه بر آنان در بازه‌های زمانی طولانی، ناکافی و حتی ناممکن بود. از این رو، بویه‌یان حتی پیش از فتح بغداد، همانند مرداویش، گروه‌هایی از غلامان ترک را به سپاه خود افزودند. آنان از به‌کارگیری این نیروهای ترکی دو هدف داشتند: نخست، ایجاد تعادل میان عناصر مختلف (به‌ویژه برای مهار قدرت دیلمیان) و دوم، تأمین نیاز خود به سواره‌نظام.

دیلمیان که اساساً سربازانی پیاده بودند، برای تداوم فتوحات در مناطق مرتفع و دشوار، با چالش فقدان سواره‌نظام مواجه بودند. برای حل این مسئله، بویه‌یان به شیوه رایج آن دوران، یعنی به خدمت گرفتن سواران ترک روی آوردند؛ زیرا در اواسط قرن سوم هجری، با فروپاشی اقتدار خلافت و گسترش آشوب‌ها در غرب ایران، شمار زیادی از ترک‌ها آماده این خدمت بودند. به زودی حتی سربازان عادی دیلمی نیز به ضرورت وجود این سواره‌نظام‌های ترک اذعان کردند. با این حال، این گذار نظامی بدون تنش نبود؛ برای نمونه، زمانی که نیرویی از غلامان ترک برای مرداویش بن زیار فراهم آمد، برخورد تند و تحقیرآمیز او با آنان، به قتل وی در سال ۳۲۳ هـ.ق (۹۳۵ م) انجامید. در واقع، تنش میان عناصر دیلم و ترک در صفوف سپاه مرداویش، به ابزاری برای دیلمیان بدل گشته بود تا از آن برای تحقیر و توهین به ترک‌ها استفاده کنند (ناگل، ۱: ۱۳۹۶/۵۱؛ کاهن، ۱۳۸۴: ۲۸).

ترکیب اولیه سپاه آل بویه به گونه‌ای بود که دیلمیان در رأس هرم قدرت قرار داشتند و پس از آنها، کردها نیروی اصلی سپاه را تشکیل می‌دادند (فرای، ۴: ۱۳۸۱/۲۱۸). با گسترش قلمرو و تنوع مذهبی در حوزه‌های تحت سلطه امرای بویه، عناصر دیگری نیز به ساختار نظامی آنان افزوده شد؛ به‌طوری که سپاهیان این دودمان از اقوام مختلفی چون کرد، لر، عرب، دیلم و ترک تشکیل می‌شدند (ابن‌اسفندیار، ۱۳۸۶: ۵). در این ساختار، اگرچه دیلمیان از نظر جایگاه برتری داشتند، اما به دلیل سنت زندگی در طبرستان، عمدتاً پیاده‌نظام بودند و سواره‌نظام ترک در رده‌های بعدی قرار می‌گرفتند. با این حال، این برتری دیلمیان گذرا بود؛ چنان‌که در اواخر دوره بویه‌یان، ترکان برتری یافتند و حتی توانستند عنوان «سپه‌سالار» را که در اصل لقبی دیلمی بود، به خود اختصاص دهند (کاهن، ۱۳۸۴: ۱۲۲).

ترکان در دوره معزالدوله بخش مهمی از نیروهای نظامی سپاه او را تشکیل می‌دادند. آنها اغلب به‌عنوان سربازان و فرماندهان نظامی خدمت می‌کردند و به دلیل مهارت‌های جنگی برجسته‌شان، جایگاه ویژه‌ای در این ساختار داشتند. زرین‌کوب اشاره می‌کند که آل بویه برای حفظ و تثبیت قدرت خود از نیروهای نظامی متنوع، از جمله ترکان، بهره می‌بردند. این تنوع به آنها کمک کرد تا تعادلی در قلمرو خود برقرار کنند و قدرت خلفای عباسی را محدود سازند. زرین‌کوب معتقد است که استفاده از ترکان بخشی از استراتژی معزالدوله برای تقویت موقعیت آل بویه در برابر خلفای عباسی و دیگر رقبا بود. این دودمان با بهره‌گیری از اقوام مختلف، از جمله ترکان، توانستند عناصر ایرانی و شیعی را در حکومت خود تقویت کنند. ترکان به‌عنوان نیرویی کارآمد، در تثبیت سلطه آل بویه بر مناطق تحت کنترلشان نقش مهمی ایفا کردند (زرین‌کوب، ۱۳۸۹: ۱۹۶).

سپاهی که معزالدوله با آن بغداد را تصرف کرد، اگرچه شماری از ترکان را در خود جای داده بود، اما عمدتاً مرکب از دیلمیان و گیل‌ها بود. دیلمیان و گیل‌ها از ایل مردان آزاد بودند؛ در حالی که ترکان بیشتر غلام بودند. معزالدوله در اهواز شمار زیادی از

غلامان ترک را وارد سپاه خود کرد؛ او به غیر از عناصر قدرتمند ترک سپاه خویش که توانست با آنها بغداد را تصرف کند و در آنجا مستقر شود، گروهی از صاحبان غلامان را نیز در اختیار داشت که بعدها به غلماندار^۱ معروف شدند. (کبیر، ۱۳۶۲: ۲۲۰)

تردیدی نیست که مقصود او از به‌کارگیری غلامان ترک در سپاه خود، تقویت بنیه خویش در برابر دیلمیان بود که تا حدودی سرکش و نافرمان بودند. شورش روزبهان، این نظر معزالدوله را اثبات می‌کند؛ زیرا وی با کمک غلامان ترک و به‌ویژه غلمانداران بود که توانست روزبهان و هواداران او را سرکوب کند (ترکمنی آذر، ۱۳۹۰: ۲۲۸). از این پس، سیاست معزالدوله بر آن استوار شد که جایگاه ترکان را در تقابل با دیلمیان ارتقا دهد؛ تا جایی که سبکتکین را به فرماندهی برگزید و دو تن دیگر از ترکان به نام‌های آلپتکین و بختکین آزادرو را به مناصب عالی منصوب کرد. در این روزگار، این غلامان را به‌طور منظم از بازارهای برده‌فروشی می‌خریدند و بسیاری از آنها از اسرای جنگی بودند. از اسناد و مدارک پیداست که گروه‌های منظمی از غلامان ترک از شهرهایی چون سمرقند به سرزمین ایران وارد می‌شدند (نظام‌الملک طوسی، ۱۳۶۴: ۹۸-۱۱۵).

۵. موقعیت و جایگاه ترکان و دیالمه نزد امیران بویه

جنگجویان دیلمی با گذشت زمان، خواستار امتیازات بیشتری از امرای بویهی بودند و به همین سبب، هر از چند گاهی دست به شورش می‌زدند. در سال ۳۴۵ هـ.ق، روزبهانیان که یکی از گروه‌های سپاه دیلمی در بغداد بودند، در دوران معزالدوله به دلیل تأخیر در پرداخت حقوق، کاهش امتیازات و افزایش نفوذ غلامان ترک، قیام کردند. این شورش، نمونه‌ای روشن از فشار مستمر دیلمیان بر امیران بویهی برای دریافت حقوق و مزایای بیشتر بود. در پی این رویداد، معزالدوله نسبت به وفاداری بخشی از سپاهیان دیلمی دچار تردید شد؛ از این رو، روزبه‌روز از دیلمیان فاصله گرفته و به ترکان نزدیک‌تر شد. امتیازاتی که او به ترکان بخشید (اعم از مناصب و پاداش‌های مالی)، حتی از حمایت‌های دیلمیان نیز فراتر رفت. بدین ترتیب، ترکان مورد لطف و ویژه معزالدوله قرار گرفتند و درآمد بصره و واسط به آنان اختصاص یافت. در نهایت، ترکان با وجود تعداد کمتر، قدرتی فراتر یافتند و توانستند دیلمیان را از میدان قدرت کنار بزنند (ابن مسکویه، ۱۳۷۶: ۶/ ۲۲۰).

دیری نپایید که امیران بویهی نسبت به اتباع دیالمه، به غلامان ترک اطمینان بیشتری یافتند. غلامان ترک، برده و آزاد، در خدمت خاص امیران بویهی بودند و با آنان روابط دوستانه شخصی داشتند؛ از این رو، احتمال می‌رود بویهیان اندکی پس از رسیدن به قدرت، ارتباط خود را تا حد زیادی با اتباع دیالمه قطع کرده باشند؛ شاید نیز اتباع دیالمه خود را با موقعیت جدیدی که امیرانشان بدان رسیده بودند، ناسازگار می‌دیدند. مشابه این احساس را می‌توان در تنافر و دوری‌جستن تدریجی سلاطین بزرگ سلجوقی از یاران ترک خود نیز یافت.

اختلافات میان عناصر ترک و دیلم، سرانجام بویه‌یان را بر آن داشت تا دو فرمانده مجزا برای سپاه تعیین کنند. با تفکیک فرماندهی، وظایف نیز میان این دو گروه تقسیم گردید؛ بدین معنا که دیلمیان، پیاده‌نظام سپاه و ترکان، سوارنظام آن را تشکیل می‌دادند. از همین رو، دیلمیان تمایل داشتند نبردها را در مناطق محصور همچون دره‌ها و کوهستان‌ها مدیریت کنند، در حالی که ترکان بر آن بودند تا صحنه کارزار را به دشت‌ها و مناطق باز بکشانند تا از قدرت تحرک و توانایی سواری خود بهره کامل ببرند (ابن جوزی، بی‌تا: ۵۹/ ۸). این تنش‌ها، در سال ۳۶۴ هـ.ق با اقدامات عزالدوله تشدید شد؛ وی با دست‌اندازی به اقطاع‌های ترکان، بسیاری از بزرگان این قوم را بازداشت و به زنجیر کشید. او حتی اقطاع‌های سبکتکین در اهواز را نیز مصادره، کارگزاران وی را اخراج

۱- کسانی که وظیفه مدیریت و سازماندهی غلامان را بر عهده داشتند.

و اموال آنان را غارت نمود. این اقدامات، بی‌اعتمادی و نارضایتی عمیق ترکان را برانگیخت و سرانجام به درگیری نظامی میان دو طرف انجامید (ابن مسکویه، ۱۳۷۶: ۶/ ۳۹۲). در این نبرد، عزالدوله با هدف سلب قدرت تحرک از دشمن، صحنه جنگ را به میان نخلستان‌ها کشاند، در حالی که فرمانده ترکان، دشت‌های وسیع میان دیاله و مدائن را برگزید تا بتواند با آزادی حرکت به نبرد بپردازد (کاهن، ۱۳۸۴: ۱۲۷).

از نظر قدرت رزمی، تفاوت چندانی میان سپاهیان دیلمی و ترک وجود نداشت، اما دیلمیان بسیار متمرّد بودند و به سرعت دست به شورش می‌زدند. آنان اساساً پیاده‌نظام کوهستانی بودند، در حالی که ترکان عمدتاً سوارنظام سبک و متحرکی بودند که در تیراندازی از روی اسب مهارت زیادی داشتند. افزون بر این، دیلمیان خود را هم‌سطح امیران بویهی می‌دانستند که این امر گاه منجر به سرکشی، مطالبه سهم بیشتر و دخالت در امور سیاسی می‌شد. در مقابل، ترکان غالباً غلامان نظامی بودند و وابستگی شخصی به امیر داشتند. آنان از نظر اجتماعی دسترسی مستقلى به قدرت سیاسی نداشتند و وفاداری‌شان بیشتر متوجه شخص حاکم بود؛ به همین دلیل برای ایجاد ارتشی حرفه‌ای و وابسته به دربار، مناسب‌تر به نظر می‌رسیدند. اگر قدرت نظامی تنها در دست دیلمیان می‌بود، خطر شورش‌های داخلی افزایش می‌یافت و امیر ناچار می‌شد تحت فشار فرماندهان دیلمی عمل کند.

همچنین، دیلمیان معمولاً انتظار داشتند در برابر خدمات نظامی خود، اقطاع یا سهمی از غنائم دریافت کنند و در اداره مناطق نیز مشارکت داشته باشند؛ در حالی که غلامان ترک، حقوق‌گیران دربار بودند و کنترل آنان از نظر مالی و اداری آسان‌تر بود. به همین علت، همه سلاطین بویه ترجیح می‌دادند از روش عضدالدوله پیروی کرده و برای حفظ قلمروهای خود، از هر دو نیرو بهره گیرند. بزرگ‌ترین اشتباه آخرین سلاطین حکومت بویه این بود که عنصر نیرومند دیلمی را از تشکیلات سپاه حذف کردند و قدرت نظامی را به ترک‌ها سپردند؛ به‌طوری که از میان همین غلامان ترک، فرماندهان بزرگی همچون آلپتکین و سبکتکین برخاستند و به تدریج با دخالت در امور سیاسی، هسته اولیه یک حکومت ترک را پی‌ریزی کردند (کاهن، ۱۳۸۴: ۱۲۹؛ خراسانی پاریزی و هاشمی‌نیا، ۱۳۹۸: ۹).

۶. بررسی عوامل روی‌آوری سلاطین آل بویه به ترکان نظامی در ابعاد سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و مذهبی

دیلمیان اگرچه در آغاز ستون اصلی قدرت آل بویه بودند، اما ترکان به دلیل تجربه نظامی، برخورداری از شبکه‌های قدرت در بغداد و نیز جایگاه پیشین خود در ساختار خلافت عباسی، به تدریج به بازیگران مهمی در معادلات سیاسی و نظامی این دولت تبدیل شدند. هم‌زیستی این دو نیروی نظامی در ساختار قدرت آل بویه، به شکل‌گیری نوعی رقابت قدرت انجامید که نمودهای آن در حوزه‌های مختلف سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و مذهبی آشکار شد.

با ورود آل بویه به بغداد در سال ۳۳۴ هـ.ق، امیران بویهی با این واقعیت روبه‌رو شدند که ترکان همچنان به‌عنوان یک قدرت نظامی مؤثر در پایتخت حضور دارند؛ بنابراین حذف کامل آنان ممکن نبود. معزالدوله برای تثبیت قدرت خود ناچار شد بخشی از فرماندهان ترک را در ساختار نظامی حفظ کند. به تدریج، ترکان در منازعات سیاسی بغداد نقش مؤثری ایفا کردند و گاه در رقابت‌های داخلی آل بویه نیز دخالت داشتند. در دوره عزالدوله بختیار، این نفوذ به حدی رسید که برخی فرماندهان ترک، مانند سبکتکین و آلپتکین، به بازیگران تعیین‌کننده در بحران‌های سیاسی تبدیل شدند (ابن مسکویه، ۱۳۷۶: ۶/ ۳۹۸-۳۹۹). در نتیجه، می‌توان گفت ساختار سیاسی آل بویه در عراق به نوعی تعادل میان دو نیروی نظامی دیلمی و ترک وابسته بود.

اقتصاد نظامی دولت آل بویه بر پایه پرداخت مواجب و اعطای اقطاع نظامی به سپاهیان استوار بود. دیلمیان به دلیل نزدیکی قومی و سیاسی با امیران بویه، در بسیاری از موارد از امتیازات مالی بیشتری برخوردار بودند؛ با این حال، ترکان نیز به سبب اهمیت

نظامی خود، سهم قابل توجهی از منافع اقتصادی را مطالبه می کردند. مشکلات مالی دولت آل بویه و تأخیر در پرداخت مواجب سپاهیان، یکی از عوامل اصلی شورش های نظامی بود. در برخی موارد، امیران برای مهار بحران اقتصادی، به واگذاری اقطاع یا افزایش سهم برخی فرماندهان اقدام می کردند، اما این راهکار کوتاه مدت، خود موجب تشدید نابرابری و رقابت می شد. در چنین شرایطی، هم دیلمیان و هم ترکان برای حفظ منافع اقتصادی خود، به فشار سیاسی بر امیران متوسل می شدند.

در جامعه چندقومیتی بغداد در قرن چهارم هجری، حضور نیروهای نظامی ترک و دیلمی تأثیر مهمی بر ساختار اجتماعی داشت؛ به گونه ای که اختلافات میان سپاهیان ترک و دیلمی گاه به درگیری های خیابانی و آشوب های محله ای منجر می شد. استقرار ترکان در بافت شهری بغداد و تماس مستقیم آنان با بازار و اصناف، به مطالبات آنان بُعد اجتماعی نیز می بخشید. از نظر فرهنگی، دیلمیان دارای عناصر فرهنگی ایرانی و سنت های نظامی کوهستانی بودند، در حالی که ترکان بیشتر در چارچوب سنت های نظامی دربار خلافت عباسی شکل گرفته بودند. با وجود این تفاوت ها، فضای فرهنگی بغداد موجب نوعی همگرایی تدریجی میان این گروه ها شد. در نتیجه، حضور ترکان در دولت آل بویه نه تنها به تعارض فرهنگی منجر نشد، بلکه در مواردی به شکل گیری ترکیبی از سنت های نظامی و فرهنگی انجامید.

یکی از مهم ترین تفاوت های این دو گروه در حوزه مذهبی دیده می شود. امیران آل بویه گرایش شیعی داشتند و در بغداد برخی آیین های شیعی، مانند برگزاری مراسم عاشورا و عید غدیر را رسمیت بخشیدند. بخش مهمی از دیلمیان نیز به تشیع یا دست کم به گرایش های شیعی نزدیک بودند. در مقابل، بیشتر ترکان نظامی در چارچوب سنت های مذهبی خلافت عباسی و گرایش های سنی پرورش یافته بودند. تقویت شعائر شیعی در بغداد، واکنش هایی از سوی گروه های سنی، به ویژه حنبلیان، برانگیخت و حتی موجب درگیری میان ساکنان محله های شیعی و سنی، از جمله در محله کرخ بغداد، شد.

در دوره آل بویه، شیعیان توانستند با نفوذ در دربار امیران بویهی و به دست گرفتن مشاغل کلیدی، قدرت را از دست اهل تسنن خارج کنند (قمی، ۱۳۶۱: ۲۰۸-۲۲۶؛ شوشتری، ۱۳۵۴: ۴۴۳-۴۵۶). در واقع، ترکان سنی مذهبی که پیش از این از موقعیت سیاسی مناسبی در دستگاه خلافت برخوردار بودند، اکنون در سایه سلطه آل بویه، موقعیت پیشین خود را از دست دادند؛ بنابراین با تحریک توده ها و به آشوب کشاندن اوضاع، سعی در احیای جایگاه از دست رفته خود داشتند.

این مسئله، اختلافات مذهبی بغداد را که از چند سال پیش آغاز شده بود، شدت بخشید؛ برای نمونه، در ماجرای اختلاف میان عزالدوله و سبکتکین که در سال ۳۶۳ هـ.ق رخ داد، عامه مردم یعنی اهل تسنن با اتکا به سبکتکین، به شیعیان محله کرخ که در اقلیت بودند، حمله ور شدند. کرخ آبادترین محله بغداد بود که به دستور خلیفه عباسی و با هدف افزایش امنیت تجار، بازارها از داخل شهر به این منطقه منتقل شده بودند تا زمینه ایجاد بازارهای عمومی و گسترش انواع داد و ستد فراهم شود (میرزایی مهرآبادی و وکیلی سحر، ۱۴۰۴: ۱۸). شیعیان در کرخ تحصن اختیار کردند، اما خون های بسیار ریخته شد و ناموس های بسیاری به باد رفت؛ اهل تسنن به محله کرخ آتش زدند، بازرگانان گرفتار فقر شدند و عیاران بر آنان غلبه کرده و اموال و سرمایه شان را به غارت بردند. در این میان، عصبیت میان دو فرقه سنی و شیعه رواج یافت؛ شیعیان به نام عزالدوله بختیار و اهل تسنن به نام سبکتکین و ترکان شعار می دادند (ابن مسکویه، ۱۳۷۶: ۳۹۱/۶).

به گفته ابن خلدون، در این زمان ترک ها به خانه های دیلمیان که شیعه بودند ریختند و هرچه بود تاراج کردند و شمار زیادی از شیعیان به دست ابوعقیل، فرمانده نظامی ترک، کشته شدند (ابن خلدون، ۱۳۶۴: ۶۶۲/۲). به علت تشدید منازعات شیعه و سنی و تجدید اختلافات میان ترک و دیلم، سپاه عزالدوله دچار دردرسر شدیدی گردید (ذی القعدة ۳۶۳). از آنجا که او از عهده حل مشکل

و رفع شورش ترکان بر نمی‌آمد، برای حفظ حکومتش ناچار شد از عمومی خود، رکن‌الدوله، و پسرعموی خود، عضدالدوله، برای رفع این دشواری‌های بی‌سرانجام درخواست کمک کند (ابن مسکویه، ۱۳۷۶: ۶/۳۹۶؛ مجمل التواریخ و القصص، ۱۳۱۸: ۳۹۲).

۷. روش‌ها و تکنیک‌های جنگی

سلاح اصلی ترکان، مرکبی از تیر و کمان، شمشیر، نیزه و گرز بود؛ در حالی که برای دفاع شخصی از سپر و خفتان بهره می‌گرفتند، آنان در هنگام جنگ، با سپرهای پهناور خود دیواری بلند در برابر دشمنان ایجاد می‌کردند (اسعدی گرگانی، ۱۳۳۷: ۳۶۹) و سپس با آن سپرها دشمن را محصور کرده و با زوبین به او حمله می‌کردند (مینورسکی، ۱۳۴۶: ۲۰۲). برای تصرف قلعه‌های بارودار از منجنیق استفاده می‌کردند و با آن، قلعه را با سنگ و گلوله‌های نفتی سنگ‌باران می‌نمودند؛ یا اگر دشمن به قلعه پناه می‌برد، می‌کوشیدند قلعه را محاصره کنند و سپس از طریق جنگ، با وارد کردن ضربات قاطع و با استفاده از تمامی فنون لازم و به کارگیری ادوات جنگی نظیر منجنیق، نقب و حيله، به درون قلعه نفوذ کرده و دشمن را مغلوب سازند (پیرنیا، ۱۳۷۰: ۳۹۴؛ خلعتبری، ۱۳۸۲: ۵۹). محاصره‌کنندگان و محاصره‌شوندگان، هر دو به یکسان از این وسایل استفاده می‌کردند. در جنگ‌های آبی و رودخانه‌ای نیز انواع مختلف قایق به کار گرفته می‌شد که ظاهراً همان قایق‌هایی بودند که در مصارف عمومی نیز کاربرد داشتند؛ مانند طیار، زبب و شذاعه. برای نمونه، معزالدوله با ۵۰ قایق زبب در دجله با پیروان ناصرالدوله که آنها نیز قایق زبب داشتند، جنگید (ابن مسکویه، ۱۳۷۶: ۶/۱۲۷).

فرزندان ناصرالدوله، یعنی فضل‌الله بن ناصرالدوله حمدانی و حسین بن ناصرالدوله، زبب‌هایی را که متعلق به سپاه معزالدوله بود، آتش زدند. معزالدوله دستور داد برای حمله به عمان، قایق‌های شذاعه بسازند و سپاهیان او با صد قایق شذاعه دست به حمله زدند. پیاده‌نظام دیلمی اغلب در جلو سوارنظام ترک صف می‌بستند که این امر گاه با فاجعه همراه بود. آنان در میدان جنگ خیمه و خرگاه برپا می‌کردند و این برای دیلمیان نشانه پیروزی بود؛ تا هر زمان که خیمه برپا بود، پیروزی با آنان بود و هنگامی که خیمه و خرگاه فرو می‌افتاد، نشانه شکست و قلع‌و‌قمع آنان می‌گشت. معزالدوله در سال ۳۳۴ هـ.ق، در جنگ با امیر توزون، خیمه و خرگاهی به شیوه دیلمیان برپا کرد، اما دیلمیان پیش از نصب خیمه‌ها عقب‌نشینی کردند. دیلمیان شیوه جنگی دیگری نیز داشتند و آن اینکه پیش از محاصره، به شدت حمله می‌کردند (کاهن، ۱۳۸۴: ۱۲۸-۱۲۹).

۸. نقش ترکان در حوادث دوران معزالدوله

افزایش تعداد سپاهیان در دوره آل بویه و الزامات مالی ناشی از آن، نظام اداری و حسابداری کشور را نیز دچار اختلال کرد. ابن مسکویه در این باره می‌نویسد: «حسابداران به سبب ازدحام سپاهیان ترک و دیلم، نمی‌توانستند راهی برای گشایش بیابند» (ابن مسکویه، ۱۳۷۶: ۶/۳۴۰). خصومت میان عناصر ترک و دیلم در سپاه معزالدوله در بغداد، شدیدتر از دیگر نواحی قلمرو آل بویه بود. با تثبیت قدرت آل بویه، دیلمیان امتیازات ترکان را مصادره کردند، اما ترکان نیز در برابر آنان مقاومت نمودند. یکی از عوامل اصلی این دشمنی، اختلافات مذهبی میان آن دو بود؛ زیرا دیلمیان پیرو مذهب شیعه و ترکان سنی مذهب بودند.

به همین سبب، در سال ۳۳۴ هـ.ق، میان صفوف لشکر دیلمیان معزالدوله شورشی به وقوع پیوست؛ به‌طوری که امیر ناگزیر شد در برابر شورشیان، سیاستی اصلاحی از طریق توزیع املاک در سواد عراق میان آنان و ترک‌ها اتخاذ کند. این املاک، جزء تصرفات خلفای عباسی یا اموال افراد فراری بود. پس از آن، معزالدوله به‌طور آشکارا ترک‌ها را ترجیح می‌داد. هنگامی که خزانه تهی شد، پرداخت حقوق دیلمیان متوقف گردید، در حالی که هم‌زمان حقوق ترک‌ها پرداخت می‌شد. ابن مسکویه با اشاره به این

وضعیت می‌نویسد که معزالدوله ناچار بود با ترک‌ها ارتباطی نزدیک برقرار کند و از آنان علیه دیلمیان استمداد بجوید؛ به همین علت، هر دو گروه به انحراف و ناهلی دچار شدند؛ ترک‌ها به طمع و ولع، و دیلمیان به بیچارگی و خسران افتادند (ابن مسکویه، ۱۳۷۶: ۱۳۵/۶؛ ناگل، ۱۳۹۶: ۵۲/۱).

در سال ۳۳۵ هـ.ق، معزالدوله با گرفتاری‌های متعددی روبه‌رو شد؛ از یک سو ناصرالدوله حمدانی از شمال عراق با او به مبارزه برخاست و تا بغداد پیش آمد که در این میان، جمعی از یاران خلیفه نیز به او پیوستند. از سوی دیگر، شیوع قحطی و غلا و مصائبی نظیر کمبود پول و تأخیر در پرداخت مقرری سپاهیان، موجب طغیان آنان و نهب و غارت اموال مردم گردید. در پی این ناآرامی‌ها، ناصرالدوله به همراه ترکان به سامرا رسید و در عکبرا، جنگ میان یاران معزالدوله و ناصرالدوله درگرفت. مردم کرانه باختری دجله نیز با گرانی مفرط و کمبود شدید آذوقه مواجه شدند، زیرا ناصرالدوله مانع از رسیدن کالاهای موصل به باختری می‌شد؛ در این میان، عرب‌های وابسته به او که در کرانه باختری نیز پراکنده بودند، از رسیدن آذوقه به سوی طرفداران معزالدوله جلوگیری می‌کردند. ناصرالدوله برای بازداشت معزالدوله، صافی توزونی را با هزار نفر از رودخانه عبور داد، اما معزالدوله با ساخت بیش از ۵۰ «زبب»، از جوانان خود بهره جست تا با سوار شدن بر این قایق‌ها با سپاهیان ناصرالدوله بجنگند. دشمن با آگاهی از این ترفند، تلاش کرد با به کارگیری زبب‌های فراوان، مانع گذر آنان شود، اما سپاهیان به راحتی از رود دجله گذشتند و با این شیوه بر ناصرالدوله پیروز شدند (ابن مسکویه، ۱۳۷۶: ۱۲۶-۱۲۷).

با این پیروزی، لشکر ناصرالدوله درهم‌ریخت. ابن شیرزاد که از رجال و فرماندهان دستگاه خلافت عباسی بود، در دوره ضعف خلافت می‌کوشید میان قدرت‌های نظامی موجود، از جمله آل‌بویه، حمدانیان و ترکان، نوعی موازنه برقرار کرده و نفوذ خود را حفظ نماید. با تشدید درگیری میان معزالدوله و ناصرالدوله، ابن شیرزاد در بغداد بیشتر در صف مخالفان آل‌بویه قرار گرفت و با ائتلاف با نیروهای ترک و نزدیکی به حمدانیان، کوشید از تثبیت کامل قدرت معزالدوله جلوگیری کند. همچنین، ترکان توزنی (وابسته به توزون) که گاه به صورت مستقل و گاه در اتحاد با مخالفان آل‌بویه عمل می‌کردند، در جریان کشمکش با ناصرالدوله همکاری داشتند، اما در نهایت از صحنه نبرد گریختند. در پایان، ناصرالدوله در اواخر ماه محرم ۳۳۵ هـ.ق، با نامه‌ای به معزالدوله، خواستار صلح شد (ابن مسکویه، ۱۳۷۶: ۱۲۵-۱۲۹). دیلمیان نیز اندکی پس از سرکوب ناصرالدوله حمدانی، با وجود آنکه به تازگی غنائمی معادل ۱۰ میلیون دینار غارت کرده بودند، به سبب تأخیر در پرداخت مقرری، دست به شورش زدند. معزالدوله برای ارضای سپاهیان، ناگزیر شد با فشار بر مردم، مبالغ گزافی از آنان دریافت کند؛ همچنین برای جلب رضایت امرا و ملازمان ترک خود، املاکی متعلق به خلیفه، مناطقی را که مردم از آنها گریخته بودند و نیز اراضی حاصلخیز سواد را در قالب اقطاع به آنان واگذار کرد (ابن مسکویه، ۱۳۷۶: ۶، ۱۳۱).

معزالدوله بر تمامی این مشکلات فائق آمد، اما شیوه نادرست وی در امور کشورداری، از جمله مدیریت مالی، نظام اقطاع و اخذ اموال از وجوه غیرقانونی، موجب نوعی اژه‌م‌گسیختگی در امور شد که حل آن به سادگی میسر نبود. در نتیجه این اقدامات، بسیاری از دیوان‌ها از میان رفتند و کارها تنها در یک دیوان متمرکز گشت؛ این امر منجر به بروز رقابت و اختلاف میان دیلمیان (که از نظر مالی در وضعیتی دشوار بودند) با ترکان (که وضعیت مالی مساعدی داشتند) شد. سرانجام ضرورت ایجاد کرد که معزالدوله ترکان را به خود نزدیک سازد و آنان را به جای دیلمیان، به عنوان پشتیبان خود برگزیند (ابن مسکویه، ۱۳۷۶: ۱۳۵/۶).

در سال ۳۴۵ هـ.ق، شورش گسترده از سوی دیلمیان در شیراز، اهواز و جنوب عراق به رهبری روزبهان بن ونداد خورشید دیلمی و برادرانش رخ داد. این شورش بحران شدیدی را برای معزالدوله به همراه داشت؛ چرا که وفاداری باقی‌مانده سربازان دیلمی نیز مورد تردید قرار گرفته بود؛ به طوری که نیروها و سربازان ابومحمد مهلبی (وزیر روزبهان) و بسیاری از افراد جزء نیروهای ویژه

او، به روزبهان پناه بردند. با این حال، معزالدوله توانست پیوند و قرابت خود را با نگهبانان دیلمی در بغداد حفظ کند و آنان را هنگام تهدید حمدانیان در موصل، حمایت نماید. ناصرالدوله حمدانی به محض آگاهی از شورش روزبهان و برادرانش، طمع تصرف بغداد را در سر پروراند و پسران خود را به این شهر گسیل داشت؛ لذا معزالدوله با دریافت این گزارش، سبکتکین پرده‌دار را از واسط برای نگهبانی و محافظت به بغداد بازگرداند (ابن مسکویه، ۱۳۷۶: ۶/۲۰۸). او همچنین نگهبانانی را در مسیر پلی که نقطه استراتژیکی محسوب می‌شد، مستقر کرد تا از فرار دیلمیانی که حقوقشان متوقف شده بود جلوگیری کند و آنان را از پیوستن به روزبهان بازدارد (باسورث، ۱۳۵۶: ۱/۱۳۶). تکیه معزالدوله در جنگ با روزبهان بر سربازان ترک خود، گروهی از غلامان کم‌سن‌وسال و اندکی از دیلمیان وفادار بود. معزالدوله به غلامان ترکی که خود در خانه‌اش تربیت کرده بود، اعتماد می‌کرد و در مقام تشویق به آنان می‌گفت: «شما فرزندان من هستید؛ زیرا من شما را همچون فرزندان خویش تربیت کرده‌ام؛ اکنون زمان آن است که هنر خود را به من نشان دهید». سپس خود با آن غلامان به سپاه روزبهان یورش برد؛ آنان همچون کودکانی که از هیچ چیز نمی‌هراسند، حمله کردند و هیچ مانعی نتوانست سد راهشان شود، تا جایی که روزبهان زخمی گشت و چند تن از سردارانش اسیر شدند (ابن مسکویه، ۱۳۷۶: ۶/۲۰۸).

معزالدوله پیروزی خود بر روزبهانیان را مدیون ترکان می‌دانست و پیش از این نیز شایستگی خود را وامدار آنان می‌پنداشت؛ از همین رو، به پاداش دادن به ترکان روی آورد و آنان را به درجات مختلف از سرگردی و پرده‌داری تا گروهبانی ارتقا داد. در مقابل، دیلمیان را از روزبهان راند تا بتواند مواجب دیلمیان وفادار خود را تأمین کند (ابن مسکویه، ۱۳۷۶: ۶/۲۱۹). زمانی از شکست روزبهان نگذشته بود که معزالدوله تمامی آن دیلمیانی را که پیش‌تر به شورشیان ملحق شده بودند، طرد نمود و ابومحمد مهلبی را مأمور ساخت تا گروه‌های رانده‌شده از سپاه را تحت تدابیر امنیتی تا مرزها همراهی کند. وی هم‌زمان تمامی ترک‌ها را ارتقای درجه داد، از اموال ذخیره‌شده به آنان بخشید و آنان را با سرزنش کردن دیلمیان - به دلیل عدم وفاداری، بی‌اطاعتی و شورش و نیز پایین‌تر بودن جایگاهشان نسبت به ترک‌ها در جنگ - تشویق نمود (ابن مسکویه، ۱۳۷۶: ۶/۲۲۰).

معزالدوله در آغاز دوره بویه‌یان، سیاستی در پیش گرفت که بسیار شبیه به پرداخت حقوق از طریق واگذاری اقطاع بود. او پس از شورش روزبهان، سربازان ترک را پیوسته به واسط، بصره و خوزستان اعزام می‌داشت و به آنان دستور می‌داد که مقرری خود و دوستان خود را خارج از چهارچوب مالیات‌های محلی دریافت کنند. هر سرباز روزانه ۱۰ درهم حقوق می‌گرفت و هر نقیب ۲۰ درهم دریافت می‌کرد تا آنکه مجموع مواجب معوقه خویش را گرد می‌آوردند. بدین ترتیب، سپاهیان ترک - بدون آنکه کسی معترض آنان شود - چندان در این مناطق ماندند تا سرانجام حقوق عقب‌افتاده خویش را جمع‌آوری کردند؛ این شیوه سبب شد که در سال ۳۴۸ هـ.ق، از نواحی واسط، اهواز و بصره چیزی به‌عنوان مالیات جمع‌آوری نشود. با این وجود، ابوالفضل عباس بن حسین (وزیر بختیار) نیز همین سیاست را دنبال کرد؛ بختکین، فرمانده ترک، مأمور مالیات اهواز و واسط گردید و عواید این مناطق کلاً به جیب ترکان رفت و یا صرف عیش و عشرت آنان شد (کاهن، ۱۳۸۴: ۱۲۲-۱۲۳).

معزالدوله به بیماری سختی دچار شد، به‌طوری‌که هیچ خوراکی در معده‌اش نمی‌ماند و احساس مرگ می‌کرد. او متکلمان و فقیهان بزرگ را فراخواند و از امکان و چگونگی توبه پرسید؛ آنان فتوا به صحت توبه دادند و چگونگی آن را - از آنچه باید بگوید و بکند - به او آموختند. او بیشتر دارایی خود را به صدقه داد، بردگان را آزاد کرد و بسیاری از مظالم را (به صاحبانشان) بازگردانید (ابن مسکویه، ۱۳۷۶: ۶/۲۸۴). سرانجام در دوم ربیع‌الاول سال ۳۵۶ هـ.ق درگذشت (مستوفی، ۱۳۶۲: ۴۱۸).

۹. رویکرد سیاسی عزالدوله به ترکان

معزالدوله، پسرش عزالدوله بختیار را به مدارا با دیلمیان سفارش کرد، اما او همچنان به اعتبار بخشیدن به ترک‌ها به عنوان هسته حیاتی سپاه خود ادامه داد؛ چنانکه همین ترک‌ها را در مهار شورش دیالمه به کار گرفت. معزالدوله سفارش کرده بود که هیچ کاری بدون نظر سبکتکین انجام نشود؛ زیرا سبکتکین در سیاست صاحب‌نظر بود و فرماندهی او بر سپاه با گذشت زمان جا افتاده بود و همه از او فرمان می‌بردند و از او بیم داشتند، ولی عزالدوله با میخوارگی همیشگی از سپاه دور شد. (ابن مسکویه، ۱۳۷۶: ۶/۲۸۸) اما واقعیت آن است که عزالدوله هنگام به دست گرفتن قدرت در سال (۳۵۶ ه.ق. / ۹۶۷ م.)، برخلاف تمامی وصیت‌های پدرش عمل کرد و با مصادره اموال و اقطاع، بزرگان دیلمی را تبعید کرد. استفاده از مصادره به عنوان ابزار تهدید مخالفان سیاسی، هرچند در کوتاه‌مدت اعتراض‌ها را مهار می‌کرد، اما در بلندمدت روحیه انتقام و بی‌اعتمادی ساختاری نسبت به حکومت را تشدید می‌کرد و می‌توانست اسباب اصلی فروپاشی دولت را فراهم و در نهایت موجب بی‌ثباتی سیاسی شود. (تاجیک، بهروزی، رجبی، ۱۴۰۵: ۱۰۷).

سبکتکین چون دانست که عزالدوله به اموال او چشم طمع بسته، از رفتن به نزد او خودداری کرد و دیگر به وی اعتماد نداشت. ترکان نیز چون چنین دیدند، بنای خشونت و تندی گذاشتند و در نتیجه اختلافات و دسته‌بندی‌ها آغاز گردید. (ابن مسکویه، ۱۳۷۶: ۶/۲۸۸؛ فقیهی، ۱۳۶۵: ۱۸۳) و نتیجه آن شد که دیلمیان سر به تمرد برداشتند؛ دریافت حقوق مازاد به مدت چهار ماه را درخواست کردند و خواستار بازگشت سربازان دیلمی خلع‌شده از سوی معزالدوله به خدمت شدند. عزالدوله در آن هنگام با نگهبانان ترک خود در قصرش مانده بود، اما با تمرد ترک‌ها اوضاع تغییر کرد و دیلمیان و ترک‌ها جبهه واحدی تشکیل دادند و توافق کردند که متعارض خواسته‌های یکدیگر نشوند. از این رو، مشکلات عزالدوله بیش از پیش افزایش یافت و در آخر به ناچار تسلیم اوضاع شد و با دیلمیان همراهی کرد و پرداخت یکسوم حقوقی را که قبلاً وعده داده بود، به آنها تضمین نمود. این حادثه سبب شد که فعالیت امیران در ایجاد آشوب میان دیلمیان و ترک‌ها بی‌نتیجه بماند. (ابن مسکویه، ۱۳۷۶: ۶/۲۹۰-۲۸۷).

بدین‌سان، عزالدوله در سال (۳۶۰ ه.ق. / ۹۷۱ م.) سیاست خود را تغییر داد و دو عنصر نژادی متضاد را به مثابه عنصر واحد در اختیار گرفت و آنها را به شیوه روابط خویشاوندی به عائله و خاندان خود پیوند داد؛ مثلاً یکی از پسران خود به نام مرزبان را به ازدواج دختر فرمانده ترک، بختگین آزادروی و پسر دیگرش سالار را به ازدواج دختر فرمانده دیگری به اسم بکتجور درآورد. ازدواج‌های دیگری نیز پس از آن شکل گرفت. همچنین بر ایجاد روابط دوستانه و متقابل میان امیر عزالدوله و فرمانده‌اش، سبکتکین حاجب^۱ و دیگر فرماندهان بزرگ متعهد شدند. بدین صورت دیلم و ترک با یکدیگر آشتی و در دوستی با عزالدوله و سبکتکین حاجب سوگند یاد کردند و اگرچه در ظاهر کدورت‌ها را کنار گذاشتند، در باطن کدورت‌ها به حال خود باقی بود. (ابن مسکویه، ۱۳۷۶: ۶/۳۴۲)

۱۰. نقش ترکان در حوادث دوران عزالدوله

عزالدوله نسبت به برخی دیگر از امیران آل‌بویه از اقتدار کمتری برخوردار بود و در کنترل فرماندهان و نیروهای نظامی چندان موفق عمل نکرد. ضعف او در سیاست‌ورزی و مدیریت امور، زمینه را برای جسارت سپاهیان ترک در شورش فراهم ساخت؛ چنانکه سبکتکین، فرمانده سپاه ترک، علیه او سر به شورش برداشت. در دوره او خزانه دولت با کمبود مواجه شد و پرداخت حقوق نیروهای

نظامی به تأخیر افتاد؛ امری که مهم‌ترین عامل نارضایتی و شورش آنان به شمار می‌رفت. افزون بر این، عزالدوله نتوانست میان نیروهای خود، یعنی دیلمیان و ترکان، توازن برقرار کند. رقابت این دو گروه بر سر قدرت و امتیازات، تنش‌ها را افزایش داد و شورش‌های پیاپی به بی‌ثباتی در بغداد انجامید. این وضعیت در نهایت موقعیت عزالدوله را تضعیف کرد و زمینه را برای دخالت و قدرت‌گیری عضدالدوله دیلمی فراهم ساخت. ناپایداری وضع بغداد و اختلاف میان ترکان و دیلمیان باعث شده بود که در آن ایام، وقتی مردم بغداد به یکدیگر می‌رسیدند، از هم می‌پرسیدند که «چه خبر داری، ما در دست دیلمیان هستیم یا ترکان؟» (قاضی ابوعلی تنوخی، ۱۹۶۶: ۱/۳۲۵).

عزالدوله که هر کاری می‌کرد و هر تدبیری می‌اندیشید، به زیانش تمام می‌شد؛ چاره را در این دید که برای کمک‌خواهی به پسر عمویش، عضدالدوله، پناه ببرد. عضدالدوله برای اینکه کار را بر عزالدوله تنگ‌تر کند، در رفتن به یاری او مسامحه می‌کرد و عمداً حرکتش را طول می‌داد، به امید اینکه پسر عمویش در این اثنا مغلوب گردد (ابن مسکویه، ۱۳۷۶: ۶/۳۹۶). عضدالدوله در این تعلل، انگیزه شخصی داشت؛ او به طمع تصاحب حکومت عراق از فرصت استفاده کرد و امیدوار بود که با تضعیف موقعیت عزالدوله بتواند خود را به‌عنوان حاکم مقتدر عراق معرفی کند؛ این اقدام او نشان‌دهنده رقابت‌های درونی خاندان دیلمی و تمایل او به گسترش قدرت خود بود.

از سوی دیگر، ترکان و افراد سپاه که طرفدار آنان بودند، کار را بر عزالدوله تنگ و او را در واسط محاصره کردند؛ عزالدوله در برابر دشمن خویش‌ن‌داری می‌کرد و دشمن نیز حشمت او را نگاه می‌داشت. بارها چنین اتفاق افتاد که یکی از ترکان بر او قدرت می‌یافت و می‌توانست وی را دستگیر کند یا به قتل برساند. از طرفی، سبکتگین به عضدالدوله نامه‌ای توییح‌آمیز نوشت و به او پیشنهاد کرد که بغداد و واسط را به وی واگذار کند. عضدالدوله این نامه را به دیلمی‌ها نشان داد و آنان بسیار برآشفته شدند؛ سرانجام میان دیلمیان و ترکان جنگ درگرفت و در این میان، سبکتگین از قضا بیمار شد و درگذشت. ترکان، آلپتکین (غلام دیگر معزالدوله را که مردی مقتدر بود) به ریاست برگزیدند (ابن مسکویه، ۱۳۷۶: ۶/۳۹۷-۳۹۸).

جنگ دیلمیان و ترکان در واسط ادامه یافت و برتری با ترکان بود؛ چندین بار دیلمیان نزدیک بود فرار کنند. به سبب کمبود سپر و برتری ترکان در جنگ‌افزار، بسیاری از دیلمیان کشته شدند. حصار بر بختیار تنگ شد و ترکان او را از هر سو در میان گرفتند؛ او پی‌درپی به ابوتغلب بن حمدان نامه می‌نوشت و خواستار پایین آمدن او می‌شد (ابن کثیر، ۱۴۱۳: ۱۱/۳۱۴). او از عضدالدوله کمک می‌خواست و می‌نوشت: «کشورم از دستم رفته است؛ تو شایسته‌تر از آنان هستی که بر آن دست گذارده‌اند» (ابن مسکویه، ۱۳۷۶: ۶/۴۰۰).

درگیری میان ترکان و دیلمیان به مدت ۵۰ روز ادامه داشت؛ در این مدت، عوام‌الناس که طرفدار ترکان یا دیلمیان بودند، رکیک‌ترین فحش‌ها و زشت‌ترین دشنام‌ها را نثار یکدیگر می‌کردند تا اینکه عضدالدوله خود به سوی بغداد حرکت کرد. آلپتکین و ترکان را در بغداد محاصره نمود و راه رسیدن آذوقه به شهر را بست، به‌گونه‌ای که هیچ چیز خوراکی در شهر بغداد یافت نمی‌شد. عضدالدوله پس از تهیه نقشه حمله، سپاهیان را دو قسمت کرد؛ گروهی تحت اختیار عزالدوله، بغداد را از جانب غربی محاصره و تحت حمله قرار دادند و عده‌ای نیز از جانب مشرق پیشروی کردند. خلیفه اگرچه همراه با ترکان چند روزی مقاومت نمود، اما چون دیلمیان محاصره را از هر طرف بر سپاه او تنگ کردند، فتح نصیب عضدالدوله شد (پرویز، ۱۳۱۵: ۲۳۷-۲۳۸). در نتیجه، در روز شنبه چهاردهم جمادی‌الأول سال ۳۶۴ ه.ق، عضدالدوله شکست سختی به ترکان وارد کرد و پس از برطرف شدن غائله، با آراستگی کامل وارد بغداد شد (ابن مسکویه، ۱۳۷۶: ۶/۳۹۸-۳۹۹).

۱۱. سرانجام عزالدوله بختیار و آلتکین

عزالدوله پس از ورود به بغداد در سال ۳۶۴ ه.ق، خلیفه الطایع بالله (۳۶۳-۳۸۱ ه.ق.) را که ترکان او را همراه خود برده بودند، با ارسال پیک و نامه‌ای محترمانه به بغداد بازگرداند. بازگشت خلیفه به بغداد باعث شد عزالدوله مورد توجه ترکان و تحسین عامه اهل سنت قرار گیرد؛ با این حال، او به صورت پنهانی مزدورانی در سپاه بختیار برای شورش علیه وی فرستاد و با توطئه‌های زیرکانه خود، دست بختیار را از کار امارت کوتاه نمود. توطئه‌ها و تهدیدهای عزالدوله علیه بختیار توسط افرادی به گوش رکن‌الدوله رسید؛ رکن‌الدوله نیز او را مورد دشنام و تهدید قرار داد و چنان واکنش تندی نشان داد که دچار سکت و افسردگی عمیقی شد که هرگز از آن بهبود نیافت (ابن مسکویه، ۱۳۷۶: ۶/۴۱۷). سرانجام عزالدوله ناچار شد با بختیار از در آشتی درآید و به عزم بازگشت به فارس، بغداد را ترک کند، اما این عقب‌نشینی او موقتی بود. رکن‌الدوله در پی بیماری ناشی از خشم درگذشت و پس از وفات او، دوباره دشمنی میان عزالدوله و بختیار آغاز شد و عزالدوله بار دیگر تصمیم به فتح عراق گرفت (ابن مسکویه، ۱۳۷۶: ۶/۴۳۵) و سرانجام جنگی اجتناب‌ناپذیر در اهواز میان دو طرف درگرفت.

بختیار برای تصرف بغداد از چنگ عزالدوله، حيله‌ای نظامی به کار بست؛ به طوری که از یک سو عزالدوله را به تنبیه سرداران و سپاهیان دعوت کرد و از سوی دیگر، ترکان و سرداران سپاه را برای دریافت مقرری و مواجب به شورش تحریک نمود. بدین ترتیب، او در ولایات عزالدوله آشوبی به سود خود برپا کرد و عراق را از وی گرفت (همدانی، ۱۳۶۲: ۱/۲۷). هرچند در این جنگ بختیار مغلوب و توسط عزالدوله توقیف شد، اما پس از مدتی او را آزاد کرد و کار به آشتی انجامید. مقرر شد که بختیار نام عزالدوله را در خطبه‌ها ذکر کند، اما از آنجا که بختیار فردی خوش‌گذران و بی‌سیاست بود و بیشتر عمر خود را در لهو و عشرت گذرانده بود، دوباره درگیری میان طرفین آغاز شد. در همین اثنا، در جنگی که در اهواز رخ داد، غلامی به نام «تکین» به اسارت درآمد. عشق به این غلام ترک، عقل و آرامش عزالدوله بختیار را به کلی از میان برد؛ او در پی قراردادهای ناشی از فراق وی، حاضر بود هر آنچه را می‌خواهند برای بازگرداندن آن غلام بپردازد و آنان نیز چنین کردند (ابن مسکویه، ۱۳۷۶: ۶/۴۴۰-۴۴۱).

به هر حال، این حوادث که عشق و کین و خشم و خرسندی در آن به شدت با هم درآمیخته بود، سرانجام اراده ضعیف بختیار را فلج کرد و او تصمیم به ترک جنگ گرفت. چون تسلیم شد، مقرر گردید نام عزالدوله را دوباره در خطبه‌ها وارد کند و بغداد را به قصد شام ترک نماید. عزالدوله نیز با بازمانده سپاه خویش از بغداد به سمت شام حرکت کرد. به او سفارش شده بود که از درگیری با ابوتغلب، فرمانروای موصل، دوری کند و با حمدانی‌ها پیمان اتحاد نبندد؛ اما بختیار با ابوتغلب بن حمدان همدست شد و دوباره جنگ دیگری به راه انداختند. آنان با سپاه مشترک خود به قصد فتح بغداد حرکت کردند و در محلی به نام «قصرالجص» در شوال ۳۶۷ ه.ق، جنگ سختی میان طرفین درگرفت (مجم‌التواریخ و القصص، ۱۳۱۸: ۳۹۳). سربازان بسیاری از سپاه بختیار کشته یا اسیر شدند؛ بختیار می‌خواست بگریزد، اما به دست غلامی ترک به نام ارسلان کورموش به اسارت افتاد، او را نزد عزالدوله بردند و به امر وی به قتل رسید (ابن مسکویه، ۱۳۷۶: ۶/۴۵۱). پس از قتل او، سرش را نزد عزالدوله بردند؛ او با دیدن سر پسرعمویش، مندی بر صورت گذاشت و گریست که این رفتار نشان‌دهنده تأثیر عاطفی عمیق این واقعه بر عزالدوله بود. هرچند او بلافاصله پس از این واقعه، کنترل کامل ممالک تحت سلطه آل بویه را به دست گرفت. عزالدوله در زمان مرگ تنها ۳۶ سال داشت (ذهبی، ۱۴۰۹: ۲۶/۳۷۲).

ابوتغلب نیز که از جنگ قصرالجص گریخته بود، تحت تعقیب عزالدوله قرار گرفت. در میان گروه گریزان، پسر، مادر، فرزندان و برادران عزالدوله نیز حضور داشتند؛ اما ابوتغلب، در حالی که می‌کوشید جایگاه خود را در سوریه دوباره تثبیت کند، به قتل رسید (ابن مسکویه، ۱۳۷۶: ۶/۴۷۶). در پی این وقایع، وابستگان عزالدوله بختیار و یاران و زیردستان دیلمی و ترکان وابسته به

او، همگی به دمشق گریخته و به آلتکین پناه بردند. آلتکین با گمان به اینکه پناه دادن به آنان بر قدرت و توان نظامی اش می افزاید، به پیشوازشان رفت؛ اما نتیجه کاملاً برعکس شد.

آلتکین پیش از این، همراه با سپاهیان از عراق به دمشق گریخته و بر آن شهر چیره شده بود و چهار سال فرمانروایی دمشق را در دست داشت. او در دمشق در برابر سپاهیان مصر ایستادگی کرد، اما با ورود این فراریان به دمشق، سپاهیان مصر با آمادگی و قدرتی بیش از پیش به سوی آلتکین یورش بردند. در جنگی سهمگین میان این دو سپاه، مرزبان پسر بختیار و ابوطاهر پسر معزالدوله کشته شدند. در نهایت، مصریان بر آلتکین پیروز شدند؛ او که قصد فرار داشت، توسط مصریان دستگیر شد. فرمانروای مصر که داستان‌هایی از سرسختی آلتکین و سپاهیان ترک شنیده بود، او را در حکم برده نگاه داشت و وی را خریداری کرد (ابن مسکویه، ۱۳۷۶: ۴۵۵/۶؛ حموی، ۱۹۹۵: ۶۵۹/۱).

به طور کلی، دوگانگی در سپاه آل بویه که غالباً موجب بروز ناملازمات و تنش‌های داخلی می شد و نیز تقابل مستمر میان دو عنصر اصلی نظامی یعنی «ترکان» و «دیلمیان» در دوره بویه، نقشی تعیین کننده در سرنوشت این حکومت داشت. این تنش‌های قومی و ساختاری، به ویژه در دوره پایانی آل بویه که دیگر حکمرانی مقتدر و باثبات نداشتند، عامل اصلی فروپاشی و سقوط این سلسله بود.

نتیجه گیری

نتایج این پژوهش نشان می دهد که حضور ترکان در سپاه آل بویه در دوره های معزالدوله و عزالدوله، اگرچه در ابتدا با هدف رفع ضرورت های نظامی شکل گرفت، اما به تدریج به یکی از عوامل تعیین کننده در تحولات ساختاری، سیاسی و نظامی این سلسله بدل شد. در نخستین دوران قدرت آل بویه، بنیان نظامی بر نیروهای دیلمی استوار بود و این گروه، هسته اصلی سپاه را تشکیل می دادند. با این حال، ماهیت پیاده نظام دیلمیان در نبردهای پرسرعت و عملیات های سواره، محدودیت های تاکتیکی ایجاد می کرد. در مقابل، مهارت های سوارکاری و تجربه رزمی ترکان، خلأ موجود در توان نظامی آل بویه را پوشش می داد. علاوه بر این، بروز رفتارهای متمرده و شورش های پراکنده در میان برخی از نیروهای دیلمی، معزالدوله را بر آن داشت تا برای ایجاد «توازن قوا» در بدنه سپاه، به شکلی نظام مند به به کارگیری نیروهای ترک روی آورد.

در دوران معزالدوله، ترکان نقشی محوری در حفظ ثبات قدرت آل بویه در بغداد ایفا کردند. او با تثبیت برخی فرماندهان ترک در ساختار سلسله مراتبی سپاه، از آنان به عنوان ابزاری برای سرکوب شورش های داخلی بهره جست. در این میان، نقش ترکان در مقابله با قیام هایی نظیر قیام «روزبهان»، جایگاه و نفوذ آنان را در لایه های مختلف نظامی و دربار به طور فزاینده ای ارتقا داد. با انتقال قدرت به دوره عزالدوله، تداوم حضور ترکان در سپاه با چالش های جدیدی روبه رو شد. ضعف در مدیریت سیاسی و بحران های مالی مکرر، موجب تشدید نارضایتی در میان تمامی بدنه نظامی گردید. تأخیر در پرداخت حقوق و مواجب، هم در میان ترکان و هم در میان دیلمیان، زمینه را برای بروز شورش های سازمان یافته و درگیری های خونین مهیا ساخت. در این فضای بی ثبات، فرماندهان قدرتمندی از میان ترکان، همچون «سبکتگین»، توانستند نفوذ سیاسی خود را گسترش داده و نقش تعیین کننده ای در تحولات بغداد ایفا کنند. در واقع، رقابت های قومی میان دیلمیان و ترکان، پایداری ساختار حکومتی را از میان برد و به بی ثباتی مستمر در اداره امور منجر شد.

تحلیل پیامدهای حضور ترکان، ابعاد متعددی را آشکار می سازد. از منظر اقتصادی، نظام پرداخت حقوق و واگذاری اقطاع به سپاهیان، فشار مضاعفی بر منابع مالی حکومت وارد می کرد که خود سرچشمه اصلی ناآرامی های اجتماعی بود. از سوی دیگر،

رقابت میان گروه‌های نظامی، امنیت اجتماعی بغداد را با درگیری‌های خیابانی تهدید می‌کرد. علاوه بر این، ابعاد مذهبی نیز به این تنش‌ها دامن می‌زد؛ زیرا در حالی که امیران آل بویه با گرایش به مذهب شیعه، تلاش برای گسترش آیین‌های شیعی در بغداد داشتند، بخش بزرگی از نیروهای ترک، مسلمانان سنی‌مذهب بودند. این شکاف مذهبی، گاه به تنش‌های اجتماعی و درگیری‌های آیینی در شهر بدل می‌شد.

در مجموع، می‌توان گفت که اگرچه به کارگیری نیروهای ترک در کوتاه‌مدت به تقویت توان نظامی و تثبیت قدرت (به‌ویژه در عصر معزالدوله) انجامید، اما در بلندمدت، افزایش نفوذ سیاسی این گروه و تقابل همیشگی آنها با دیلمیان، به تضعیف اقتدار مرکزی و فروپاشی تدریجی حکومت آل بویه در عراق منجر شد.

منابع

- ابن اثیر، عزالدین ابی الحسن علی، (۱۴۰۷)، تاریخ الكامل، ج ۸، ترجمه ابوالقاسم حالت و عباس خلیلی، تهران: انتشارات علمی.
- ابن اسفندیار، بهاءالدین محمد بن حسن، (۱۳۸۶)، تاریخ طبرستان، به تحقیق عباس اقبال و اهتمام محمد رمضانی، تهران: طبرستان.
- ابن جوزی، ابوالفرج عبدالرحمن بن علی بن محمد، (۱۳۵۸)، المنتظم فی تاریخ الملوک و الامم، جلد ۷، چاپ حیدر آباد دکن.
- ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد (۱۳۶۴)، العبر، جلد ۲، ترجمه عبدالمحمد آیتی، تهران: مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- ابن خلکان، احمد بن محمد، (۱۳۸۱)، وفيات الاعیان، ترجمه احمد سنجرى، ارومیه: ناشر دانشگاه ارومیه.
- ابن طقطقی، محمد بن علی، (۱۳۵۰)، تاریخ فخری، آداب سلاطین و دول اسلامی، ترجمه وحید گلپایگانی، تهران: بی‌نا.
- ابن کثیر، ابوالفداء، (۱۴۱۳)، البدایه والنهایه، بیروت: دارالحیاء.
- ابن مسکویه، ابوعلی احمد بن محمد، (۱۳۷۶)، تجارب الامم، جلد ۶، ترجمه علی نقی منزوی، تهران: انتشارات توس.
- اسعدی گرگانی، فخرالدین، (۱۳۳۷)، ویس و رامین، به اهتمام محمد جعفر محجوب، تهران: بنگاه نشر اندیشه.
- اصطخری، ابواسحاق ابراهیم، (۱۳۶۸)، مسالك الممالک، به اهتمام ایرج افشار، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- باسورث، کلیفورد ادموند، (۱۳۵۶)، تاریخ غزنویان، جلد ۱، ترجمه حسن انوشه، تهران: امیر کبیر.
- پرویز، عباس، (۱۳۱۵)، از طاهریان تا مغول، جلد ۱، تهران: شرکت مطبوعات.
- پرویز، عباس، (۱۳۳۶)، تاریخ دیالمه و غزنویان، تهران: موسسه مطبوعاتی علی اکبری.
- پیرنیا، حسن، (۱۳۷۰)، ایران باستان، تهران: دنیای کتاب.
- ترکمنی آذر، پروین، (۱۳۹۰)، دیلمیان در گستره تاریخ ایران، تهران: انتشارات سمت.
- ثعالبی، عبدالملک بن محمد، (۱۹۸۳م)، یتیمه الدهر فی محاسن اهل العصر، بیروت: دارالکتاب العلمیه.
- حتی، فلیپ، (۱۳۶۳)، شرق نزدیک در تاریخ، تهران: قمر آریان.
- حموی، یاقوت، (۱۹۹۵)، معجم البلدان، جلد ۱، ناشر دار صادر، مکان نشر بیروت.
- خلعتبری، الهیار، (۱۳۸۲)، کارکرد و نقش سیاسی و اجتماعی قلاع در تاریخ میانه ایران، تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی.
- ذهبی، شمس الدین محمد بن احمد، (۱۴۰۹)، تاریخ الاسلام، جلد ۲۶، با تحقیق عمر عبدالسلام تدمری، بیروت: بی‌نا.
- زرین کوب، عبدالحسین، (۱۳۸۹)، تاریخ مردم ایران از پایان ساسانیان تا پایان آل بویه، تهران: انتشارات امیر کبیر.
- شوشتری، قاضی نورالله، (۱۳۵۴)، مجالس المومنین، جلد ۲، تهران: کتابفروشی اسلامیه.
- فرای، ریچارد، (۱۳۸۱)، تاریخ ایران از فروپاشی دولت ساسانیان تا آمدن سلجوقیان، جلد ۴، ترجمه حسن انوشه، تهران: انتشارات امیر کبیر.
- فقیهی، علی اصغر، (۱۳۶۵)، آل بویه و اوضاع زمان ایشان، تهران: انتشارات صبا.
- قاضی ابوعلی تنوخی، محسن، (۱۹۶۶)، نشوارالمحاضره، به تحقیق عبود شالچی، بیروت: بی‌نا.
- قمی، حسن بن محمد حسن، (۱۳۶۱)، تاریخ قم، ترجمه حسن بن علی قمی، تصحیح جلال الدین طهرانی، تهران: توس.
- کاهن، کلود، (۱۳۸۴)، بویهیان، ترجمه یعقوب آژند، تهران: انتشارات مولی.
- کبیر، مفیزالله، (۱۳۶۲)، ماهیگیران تاجدار، ترجمه مهدی افشار، تهران: انتشارات زرین.

کرمر، جوئل، (۱۳۷۵)، احیای فرهنگی در عهد آل بویه، ترجمه محمد سعید حنایی، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
مجمل التواریخ و القصص، (۱۳۱۸)، تصحیح ملک الشعرا بهار به همت محمد رمضانی، تهران: کلاله خاور.
مستوفی قزوینی، حمیدالدین بن ابی بکر، (۱۳۶۲)، تاریخ گزیده، به تصحیح عبدالحسین نوایی، تهران: امیر کبیر.
مینورسکی، ولادیمیر، (۱۳۴۶)، فرمانروایی و قلمرو دیلمیان، ترجمه جهانگیر قائم مقامی، تهران: بررسی های تاریخی.
میرخواند، محمد بن خاوند شاه بلخی، (۱۳۷۵)، روضه الصفا، جلد ۴، تهذیب و تلخیص عباس زریاب، تهران: انتشارات علمی.
نظام الملک طوسی، ابوعلی حسن، (۱۳۶۴)، سیاست نامه (سیر الملوک)، به کوشش محمد قزوینی و مرتضی مدرس رضوی، تهران: انتشارات خوارزمی.
همدانی، خواجه رشید الدین فضل الله، (۱۳۶۲)، جامع التواریخ، جلد ۱، به اهتمام احمد آتش، تهران: دنیای کتاب.

مقالات

تاجیک، محمد؛ بهروزی، مهرناز؛ رجبی، مجیدرضا (۱۴۰۵)، عدالت در توزیع بیت المال در دوره عباسی با تأکید بر نظریه ابن تیمیه، فصلنامه مسکویه، دوره هجدهم، شماره پنجم (پیاپی ۶۱)، تهران: ص ۹۳-۱۱۴.
خراسانی پاریزی، ابراهیم؛ هاشمی نیا، محمد مسیح (۱۳۹۸)، نگاهی به سلطه ترکان بر دستگاه خلافت عباسیان، فصلنامه مسکویه، دوره چهاردهم، شماره ۴۹ (تابستان ۱۳۹۸)، تهران.
میرزایی مهرآبادی، زینب؛ وکیلی سحر، محرم (۱۴۰۴)، «تأثیر متقابل شرایط جغرافیایی و عوامل انسانی بر رشد اقتصادی بغداد در عصر اول عباسی»، فصلنامه مسکویه، دوره هفدهم، شماره چهارم (پیاپی ۶۰)، تهران: ص ۷-۲۲.
ناگل، [و دیگران]، (۱۳۹۶)، مجموعه مقالات آل بویه (اوضاع سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی)، جلد ۱، ترجمه علی یحیایی و محمد رضا مصباحی، تهران: پژوهشکده تاریخ اسلام.